

J. H. A. Hillebrand, *Van motivatie tot acceptatie. Een onderzoek naar de daling van de vruchtbaarheid in de provincies Utrecht en Groningen, 1879-1960* (Dissertatie Nijmegen 1991 ; S.l.: De auteur (Mesdaglaan 77,6813 GM Arnhem, postgiro 3241583), 1991, 243 blz., f30,- ISBN 90 9004291 1).

Hillebrand wil met zijn dissertatie een bijdrage leveren aan een internationaal onderzoeksprogramma gericht op de verklaring van de daling van de vruchtbaarheid in de twintigste eeuw. Deze daling wordt in het algemeen begrepen als de laatste fase in de demografische transitie. Deze theorie generaliseert, zoals bekend, de ontwikkelingen die een overgang vormen van een 'pre-modern' demografisch regime met hoge sterfte- en geboortecijfers, naar lage sterfte- en geboortecijfers, het demografisch regime van de 'moderne samenleving'. De fertiliteitsdaling wordt veelal gezien als een reactie op de verlaging van het sterftecijfer in de context van een complex van maatschappelijke veranderingen, waarvan industrialisatie, urbanisatie, scholing en de veranderende positie van de vrouw onderdeel uit maakten. In de gangbare verklaring spelen dus zowel economische en sociale omstandigheden, als wel mentale en culturele factoren een rol.

Het internationale 'European fertility project' van de Princeton university heeft op grond van onderzoek in veel regio's aangetoond dat sociaal-economische modernisering uiteindelijk wel leidt tot daling van de huwelijksvruchtbaarheid, maar dat daarbij de acceptatie en beschikbaarheid van effectieve middelen tot geboortenbeperking als voorwaarden gelden. Dit heeft tot de hypothese geleid die het uitgangspunt vormt voor Hillebrands 'motivatie-acceptatie model'. Verondersteld wordt dat de fertiliteitsdaling relatief klein zal zijn in gebieden met een overwegend familiale, arbeidsintensieve produktiewijze, waar kinderen een positieve economische bijdrage leveren aan de familiale produktie eenheid. In gebieden waar deze produktiewijze is doorbroken kan een reductie van het kindertal optreden, althans daar bestaat een economische prikkel, die ertoe aanleiding geeft. De fertiliteit daalt pas indien geboortenbeperking ook moreel geaccepteerd wordt. Dit element noemt Hillebrand een 'mentaal filter', en dat onderzoekt hij door de mate van conservatisme te onderzoeken. Hiervoor gebruikt hij religie, stemgedrag en dialect als indicatoren. Als een derde element in de analyse wordt de zuigelingensterfte beschouwd. Bij een hoge zuigelingensterfte zal het reproductieve gedrag hoger dienen te zijn om het gewenste kindertal te bereiken. Deze drie elementen vullen Hillebrands 'motivatie-acceptatie model'.

Hillebrand geeft eerst een globaal overzicht van de vruchtbaarheidsdaling in de beide provincies en analyseert vervolgens de ontwikkelingen op gemeentelijk niveau. Op dit niveau kunnen de bestanddelen van zijn model beter worden bestudeerd. Het blijkt dat de daling van de fertiliteit per gemeente nauw samenhangt met het geloof c. q. stemgedrag van de bevolking. Deze relatie wordt gedurende de onderzoeksperiode sterker. De factor zuigelingensterfte speelt alleen in Groningen in de negentiende eeuw nog een verklarende rol. Voor de peiljaren in de negentiende eeuw blijkt de factor dialect/streekcultuur een sterkere verklarende werking te hebben dan de factor economie. Zijn conclusie is dat bij de verklaring van de fertiliteitsdaling, religie en streekgebonden normen en waarden een belangrijke rol spelen. Hiermee wordt met moderne argumenten de oude en langdurige controverse beslecht tussen Van Heek en Hofstee over 'religie' versus 'regio' als verklarende factoren voor de regionale variatie in de Nederlandse vruchtbaarheidsdaling.

Aan Hillebrands studie zitten echter een aantal haken en ogen. Zijn probleem was dat de voor de analyse noodzakelijke gegevens niet eenvoudig voorhanden waren op gemeentelijk niveau, althans, niet in gepubliceerde vorm. De gemeentelijke bevolkingsregisters en de burgerlijke stand zouden in combinatie met technieken van gezinsreconstructie precies die gegevens

hebben kunnen opleveren die Hillebrand nodig had voor zijn analyse. Maar van deze zeer arbeidsintensieve weg heeft hij afgezien. Hij kiest voor de analyse van gegevens die een benadering vormen van de grootheden die hij werkelijk wil bestuderen. En op deze, meestal tamelijk grove indicatoren ('proxy's' in Hillebrands terminologie), past hij diverse geavanceerde statistische technieken toe. Hiermee ontstaat soms iets van een schijnexactheid die het zicht op de resultaten bemoeilijkt. Laat me een aantal voorbeelden geven.

Het vruchtbaarheidscijfer (de *I_g*) zoals dit in de internationale (Princeton) literatuur wordt berekend, is op gemeentelijk niveau in Nederland niet voorhanden. Hillebrand kiest voor een grovere index (het aantal levendgeborenen per 1000 gehuwde vrouwen), een maat, waarop variatie van de huwelijksleeftijd invloed heeft en waarin ook de levenloos aangegeven kinderen ontbreken. Het gebruik van deze grove index is te betreuren, gezien de bedoelde bijdrage aan het internationale debat.

Een groter probleem vormt de 'proxy' voor economische modernisering. Hillebrand gebruikt hiervoor in eerste instantie het percentage werkzamen in de landbouw. Dit is een benadering voor het aantal bij de 'family-economy' betrokken personen. Dat is opmerkelijk voor de moderne kapitaalintensieve agrarische bedrijven, die qua arbeidsinzet weinig op familiebedrijven lijken. Hillebrand is echter wel volhardend, wanneer hij in deze 'proxy' ook loonafhankelijken en zelfstandigen bij elkaar telt. Dat er weinig verband geconstateerd kan worden tussen deze economische factor en het te verwachten demografische gedrag, behoeft dan ook niet echt te verbazen. Maar Hillebrand onderkent dit probleem en voegt het percentage buiten de agrarische sector werkzame vrouwen als 'proxy' toe. Dit heeft wel verklarende werking, maar voor economische moderniteit of mentaliteit?

Deze kanttekeningen ten aanzien van de 'proxy's' zijn echter niet echt essentieel. Ze kunnen de hoofdzaak van Hillebrands bevindingen niet schaden. Dat is mijn inziens meer het geval met een ander probleem. Dat is het moment waarop een daling van de huwelijksvruchtbaarheid niet langer kan worden toegeschreven aan 'natuurlijke malthusiaanse schommelingen', dat wil zeggen als reactie op het niveau van de zuigelingensterfte, maar moet worden toegeschreven aan contraceptieve praktijken. In de literatuur wordt dat veelal verbonden aan een bepaald niveau van 'natuurlijke' vruchtbaarheid, meestal de helft van het aantal kinderen dat de fameuze Hutteritenvrouwen ter wereld brachten. Dit lagere vruchtbaarheidsniveau wordt in Utrecht en Groningen tussen 1920 en 1930 bereikt. Hillebrand ziet van deze maatstaf af. Hij legt zijn scheidslijn tussen 'natuurlijke' en 'contraceptieve vruchtbaarheid' bij een waarde die 10% lager ligt dan het gemiddelde reproductieve niveau van de 'malthusiaanse periode', 1859-1889. Daarmee valt dit moment voor beide provincies rond 1900. Deze aanname kleurt zijn interpretatie van de resultaten.

Na de constatering dat in sommige gebieden de economische prikkel tot geboortenbeperking sterker gefilterd werd dan in andere gebieden, volgt bij Hillebrand dat de mentale weerstand tegen contraceptie in die gebieden groter was. Dit wordt vervolgens onderbouwd met het aandeel gereformeerden en katholieken binnen de bevolking en/of het stemgedrag. Maar worden hier niet een aantal alternatieve economisch-geografische verklaringen over het hoofd gezien? Verschilt het reproductieve gedrag in grotere plaatsen niet significant van dat in kleinere plaatsen? Behoudt een gemeente met beperkte in- en uitstroom van bevolking niet langer een traditionele houding ten opzichte van geboortenbeperking dan plaatsen met een groot vestigingsoverschot? En tot slot, een factor die Hillebrand niet in zijn beschouwingen betreft, is de beschikbaarheid van betrouwbare methoden van gezinsplanning. Hij veronderstelt dat kennis ten aanzien van geboortenbeperking en de verkrijgbaarheid van neo-malthusiaanse hulpmiddelen in Nederland volledig gelijk en volkomen was.

Hillebrand stelt niet dat zijn dissertatie alle vraagtekens heeft weggenomen. Hij heeft een

belangrijke en fraaie bijdrage geleverd aan het debat over de vruchtbaarheidsdaling. Tevens geeft zijn proefschrift de richting aan waar het demografisch onderzoek in de toekomst heen moet: meer bewerking van gegevens op huishoudensniveau in de gemeenten en analyse met krachtig statistisch gereedschap.

Maarten Duijvendak

R. Bionda, C. Blotkamp, ed., *The age of Van Gogh. Dutch Painting 1880-1895* (Zwolle: Waanders, 1990, 261 blz., ISBN 90 6630 128 7); R. Bionda, C. Blotkamp, ed., *De schilders van Tachtig. Nederlandse schilderkunst 1880-1895* (Zwolle: Waanders, 1991, 343 blz., ISBN 90 6630 165 1 (geb.), ISBN 90 6630 101 5 (pbk.)).

In het voorjaar van 1991 waren in Amsterdam drie grote tentoonstellingen te zien van negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse Nederlandse schilderkunst. De best verzorgde was die in het Van Gogh-museum, samengesteld door Blotkamp en Bionda, en voordien in beknopte vorm gehouden in Glasgow. De Engelstalige catalogus telt 109 nummers, de Nederlandse 178. Maar omdat in Glasgow acht werken van Van Gogh en een van Matthijs Maris hingen die in Amsterdam ontbraken, staat de Schotse versie toch enigszins op zichzelf. Het thema was de schilderkunst uit de periode tussen de Haagse School en het symbolisme, waaraan in 1983 en 1978 vergelijkbare overzichten werden gewijd. Toen ging het om min of meer afgebakende stromingen. Ditmaal wilden de organisatoren een beeld geven van de hele Nederlandse productie uit het gekozen tijdperk. De tentoonstelling omvatte dan ook de meest uiteenlopende stijlen, van de late Biedermeier-humor van Bakker Korff, de historischeprenten van Rochussen en de antieke maskerades van Tadema, tot aan de kleurexperimenten van Van Gogh en de eerste symbolische werken van Toorop en Thom Prikker. Een gemeenschappelijke noemer is daarvoor niet te vinden. De titels van de catalogi maken dat duidelijk: *The age of Van Gogh* is evident voor een buitenlands publiek bedoeld, en *De schilders van Tachtig* laat Van Gogh er juist weer geheel buiten. Inderdaad lag het zwaartepunt bij de Beweging van Tachtig. Naast Breitner werden Isaac Israëls, Jacobus van Looy en Floris Verster als gelijke grootheden getoond, en er waren verrassingen als de weinig bekende Piet Meiners. De opzet sloot echter consequentie in een van beide richtingen uit. In het brede overzicht had een werk gepast van de genreschilder Albert Neuhuys, die, zoals telkens blijkt uit de inleidingen in de catalogus, destijds als een zeer belangrijk kunstenaar werd beschouwd; en van de Tachtigers ontbrak Maurits van der Valk, die in de catalogus alleen als criticus wordt besproken.

De begeleidende essays bevatten interessante, maar onderling tegenstrijdige en dikwijls ook betwistbare interpretaties. Blotkamp en Bionda schetsen in hun inleiding hoe de jongere schilders van de jaren 1880, mede onder invloed van het Franse naturalisme en impressionisme, hun onderwerpen in de grote stad begonnen te zoeken. Daarmee ontstond na de Haagse School een nieuw, hoofdzakelijk in Amsterdam geconcentreerd, Nederlands impressionisme. Dit kende maar een korte bloeitijd; na 1890 kwam het onder druk te staan van de theorie van symbolisme en gemeenschapskunst, en omstreeks 1895 besloten allerlei prominenten, onder wie Toorop, zich op de als progressief beschouwde kunstnijverheid toe te leggen. Eerst na de eeuwwisseling herstelde de vrije schilderkunst zich van deze crisis. De afbakening van de periode is daarmee verantwoord; een waardeoordeel spreken Blotkamp en Bionda niet uit. Enno Endt doet dit in de daarop volgende bijdrage wel. Naar zijn mening was de Beweging van Tachtig een roes van bevrijding uit de overgeleverde verhoudingen, egalitair, anti-dogmatisch, sensueel en individualistisch; de wending van de jaren 1890 daarentegen was een terugval in een autoritair exclusivisme. Door hun capitulatie voor een metafysisch wereldbeeld toonden de Tachtigers dat zij zich toch niet geheel van hun godsdienstige opvoeding hadden kunnen